

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.5.15>

FILOZOFICZNE IDEE ŚMIERCI I NIEŚMIERTELNOŚCI WE WSPÓŁCZESNEJ FILOZOFII UKRAIŃSKIEJ

Violetta Ulishchenko

doktor nauk pedagogicznych, profesor,

w. o. kierownika centrum edukacyjno-naukowego ciągle kształcenie zawodowe

Narodowy Uniwersytet Medyczny im. O.O. Bogomolets (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-1072-7735

ulish_violetta@ukr.net

Adnotacja. Artykuł po raz pierwszy przygląda się ideom śmierci i nieśmiertelności we współczesnej filozofii ukraińskiej w pracach czołowych ukraińskich filozofów zajmujących się tą problematyką: O. Dobroduma, S. Kryłowej, N. Khamitowej, T. Kuszerca, P. Nesterenki.

Autor dochodzi do wniosku, że we współczesnej filozofii ukraińskiej idee śmierci i nieśmiertelności pojawiające się w twórczości ukraińskich badaczy mają zarówno podobieństwa, jak i różnice. Wspólne jest to, że badacze ci posługują się podejściem metodologicznym – metaantropologią N. Khamitowa – aby zrozumieć zjawiska śmierci i nieśmiertelności w człowieku. Gałęzie wiedzy filozoficznej doskonale sprawdzają się w badaniu śmierci i nieśmiertelności.

Słowa kluczowe: śmierć, nieśmiertelność, idee filozoficzne, filozofia nowożytna, filozofowie, antropologia filozoficzna, filozofia społeczna.

PHILOSOPHICAL IDEAS OF DEATH AND IMMORTALITY IN MODERN UKRAINIAN PHILOSOPHY

Violetta Ulishchenko

doctor of pedagogical sciences, professor,

acting head of the educational and scientific center

continuous professional education

Bogomolets National Medical University (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-1072-7735

ulish_violetta@ukr.net

Abstract. The article first examines the philosophical ideas of death and immortality in modern Ukrainian philosophy in the works of leading Ukrainian philosophers on this issue: O. Dobrodum, N. Khamitov, S. Krylova, T. Kuserets, and P. Nesterenko.

The author concludes that in modern Ukrainian philosophy, the ideas of death and immortality in the works of Ukrainian researchers have both commonalities and differences. The common thing is that these researchers use a methodological approach – N. Khamitov's meta-anthropology to understand the phenomena of death and immortality in the human being. Objects (people, books, etc.) and fields of philosophical knowledge in the study of death and immortality are distinctive.

Key words: death, immortality, philosophical ideas, modern philosophy, philosophers, philosophical anthropology, social philosophy.

ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Віолетта Уліщенко

доктор педагогічних наук, професор,

в. о. завідувача навчально-наукового центру

неперервної професійної освіти

Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

(Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1072-7735

ulish_violetta@ukr.net

Анотація. У статті вперше досліджено ідеї смерті та безсмертя в сучасній українській філософії у працях провідних українських філософів з даної проблематики: О. Добродум, С. Крилової, Н. Хамітова, Т. Кушерець, П. Нестеренка.

Автор приходиться до висновку, що в сучасній українській філософії ідеї смерті та безсмертя у працях українських дослідників мають як спільне, так і відмінне. Спільним є те, що вказані дослідники для осмислення феноменів смерті та безсмертя в людському бутті застосовують методологічний підхід – метаантропологію Н. Хамітова. Відмінними стають галузі філософського знання при дослідженні смерті та безсмертя.

Ключові слова: смерть, безсмертя, філософські ідеї, сучасна філософія, філософи, філософська антропологія, соціальна філософія.

Вступ. У сучасному суспільстві проблема смерті та безсмертя відіграє значну роль, свідомо чи несвідомо впливаючи на думки, почуття та поведінку українців.

Слід зазначити, що феномени смерті та безсмертя мають різні форми презентації: у філософії, науці, художній літературі, кіно та інших засобах масової інформації тощо.

Проблема смерті та безсмертя стимулює українських філософів до творчості. Але за останні роки в філософії майже не приділялося уваги щодо вивчення даної проблематики в працях українських мислителів.

Смерть та безсмертя в сучасній українській філософії – малодосліджена тема. У зв'язку з тим, що українські філософія та наука стають все більше самостійними та суб'єктивними, актуально проводити теоретичні дослідження в даній проблематиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема смерті та безсмертя вже набула свого всебічного висвітлення у публікаціях з філософської антропології та соціальної філософії. Серед дослідників можна виділити імена О. Добродум, Н. Хамітова, С. Крилової, Т. Кушерець, П. Нестеренка, О. Титаренко та ін.

Проте аналіз та дослідження філософських ідей смерті та безсмертя в сучасній українській філософії залишається і по цей час серйозною прогалиною, яка заважає отримати цілісну картину та ґрунтовне знання щодо означених феноменів.

Зупинимося більш детально на публікаціях українського філософа П. Нестеренка на тему проблеми смерті та безсмертя особистості.

У період з 2021 по 2022 рр. дослідник П. Нестеренко написав та опублікував у фахових журналах з філософських наук 10 наукових статей, які присвячені дослідженню даної проблематики в філософії:

1) Нестеренко П. «Смерть та безсмертя особистості як світоглядна проблема» (П. О. Нестеренко, 2021d).

У даній статті дослідник аналізує дефініції «смерть», «безсмертя», «особистість» та «світогляд» у філософії і психології. Пропонує свої авторські терміни для означення даних феноменів.

2) Нестеренко П. «Потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті» (П. О. Нестеренко, 2021b).

В анотації до даної статті, автор зазначає: «Проблема смерті та безсмертя особистості особливо актуальна та гостро постає в сучасному українському суспільстві у зв'язку з трагічними розстрілами на Майдані (Небесна Сотня) та тисячами вбитих молодих українських військових у зоні АТО. Дана робота присвячена відповіді на ключове філософське питання людського буття, чому людина шукає та хоче безсмертя?»

У статті розглянута психоаналітична структура особистості та проблема смерті і безсмертя у праці З. Фрейда «Ми і смерть». За З. Фрейдом людська особистість (психіка) складається з трьох структур: Ід (Воно), Его (Я) та Супер-Его (Над-Я). Ід співвідноситься з підсвідомістю, Его – зі свідомістю, Супер-Его – моральний регулятор поведінки, який контролює роботу Его і оберігає його від панування Ід за допомогою двох підструктур Над-Я: его-ідеала та совісті» (П. О. Нестеренко, 2021b).

П. Нестеренко вперше в історії людства приходиться до філософсько-антропологічного відкриття, яке змінює уявлення про природу людської особистості. Окрім дихотомії Ерос-Танатос З Фрейда, за П. Нестеренко, у людині закладений Творцем інстинкт – потяг до безсмертя Осіріс. Саме Осіріс впливає позасвідомо на всіх людей у тій чи іншій мірі і проявляється у бажанні творити, продовжувати рід, і будь-яким можливим шляхом ввести власну особистість в історію та зробити її безсмертною (П. О. Нестеренко, 2021b).

Ми переконані, що в першу чергу за науково безцінне для всього людства філософське відкриття – наявність в людській природі потягу до безсмертя Осіріс, український філософ Павло Олександрович Нестеренко достойний присудження йому наукового ступеня доктор філософії зі спеціальності 033 Філософія.

3) Нестеренко П. «Проблема смерті та безсмертя особистості в історії філософії» (П. Нестеренко, 2021b).

В анотації до даної статті дослідник зазначає: «Статтю присвячено осмисленню проблеми смерті та безсмертя особистості в історії філософії. На основі аналізу феноменів смерті та безсмертя особистості в історії філософії автор виділяє три ключових напрямки філософської думки щодо даних феноменів: матеріалізм, ідеалізм і персоналізм. Автор показує, що історія філософії свідчить про те, що мислителі всіх віків намагаються розгадати та осмислити проблему смерті та безсмертя. Це доводить нам існування потягу до безсмертя у людському бутті» (П. Нестеренко, 2021b).

4) Нестеренко П. «Проблема смерті та безсмертя в деструктивних неорелігіях» (П. Нестеренко, 2021a).

У даній унікальній статті з філософії, філософ та психолог П. Нестеренко вперше в історії людства досліджує уявлення про смерть та безсмертя в трьох ключових напрямках світового сатанізму (П. Нестеренко, 2021a).

5) Нестеренко П. «Проблема смерті та безсмертя особистості в науковому світогляді: критерій початку особистісного буття» (П. Нестеренко, 2021c).

У даному філософському дослідженні, П. Нестеренко вперше в історії людства доводить, що критерієм початку особистісного буття є усвідомлення людиною неминучості власної смерті та прагнення до безсмертя (П. Нестеренко, 2021c).

6) Нестеренко П. «Свобода у виборі смерті та безсмертя особистості: контекст суїциду та евтаназії» (П. О. Нестеренко, 2021c).

У анотації до даної статті, П. Нестеренко пише: «Суїцид – це свобода чи втеча від свободи? Чи потрібно легалізувати евтаназію в Україні? І чи є евтаназія видом самогубства чи ні? На ці актуальні та важливі питання для сучасного українського суспільства та світу в цілому і відповідає дане філософсько-антропологічне дослідження. При цьому проблема суїциду в сучасному суспільстві є вкрай актуальною» (П. О. Нестеренко, 2021с).

Дослідник наголошує, що самогубство – це завжди не вихід і непоправна трагедія та закликає всіх жити (П. О. Нестеренко, 2021с).

7. Нестеренко П. «Феномени гомосексуальності та андрогінності в контексті світоглядних проблем смерті та безсмертя» (П. О. Нестеренко, 2022).

Ця стаття П. Нестеренка особливо актуальна та важлива для українського суспільства у зв'язку з тим, що в Україні Верховна рада планує легалізувати одностатеві партнерства для гомосексуальних пар.

8. Нестеренко П. «Уявлення про смерть та безсмертя особистості у буденному, особистісному і філософському типах світогляду» (П. Нестеренко, 2022b).

Один із важливих пунктів наукової новизни в філософській антропології, до яких приходить дослідник П. Нестеренко у даній статті, полягає в тому, що існує філософська кореляція між типами світогляду та уявленнями людей про феномени смерті та безсмертя (П. Нестеренко, 2022b).

9. Нестеренко П. «Трансгуманізм та феномен кріоніки в контексті проблеми смерті та безсмертя особистості» (П. Нестеренко, 2022a).

У анотації до даної статті дослідник зазначає: «Трансгуманізм як шлях до безсмертя людської особистості – це ілюзія чи реальність? Це спасіння людства чи шлях до втрати людського «Я» в «постлюдині»? Ми переконані, що трансгуманізм – це реальність та майбутнє людства. Саме завдяки методам трансгуманізму людина зможе досягнути безсмертя власної особистості» (П. Нестеренко, 2022a).

10. Nesterenko P. «The problem of death and immortality in the teachings of H. Skovoroda in the context of modern Ukrainian philosophical anthropology» (Nesterenko, 2022).

Саме за дану наукову публікацію, українська дослідниця О. Титаренко, фактично, називає П. Нестеренка – генієм сучасної української філософії та пише у своїй філософській статті: «У 2022 р. у третьому випуску фахового, наукового журналу «Перспективи. Соціально-політичний журнал», вийшла англomовна наукова стаття П. Нестеренка «The problem of death and immortality in the teachings of H. Skovoroda in the context of modern Ukrainian philosophical anthropology» (пер. «Проблема смерті та безсмертя у вченні Г. Сковороди в контексті сучасної української філософської антропології») (Nesterenko, 2022). Дана наукова публікація дослідника П. Нестеренка не просто геніальна, вона глибинно, вперше в історії України аналізує та розкриває проблему смерті та безсмертя у філософській спадщині батька української філософії, великого, українського генія Григорія Савича Сковороди» (Титаренко, 2023).

Мета дослідження полягає в аналізі ідей смерті та безсмертя в сучасній українській філософії.

Виклад основного матеріалу. Для нашого дослідження ми обрали п'ять праць сучасних українських дослідників з проблеми смерті та безсмертя в філософії:

1. Назіп Хамітов «Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту». У даній праці в п'ятому розділі «Потяги до Еросу і Танатосу в бутті людини: зустріч філософської антропології і психоаналізу», автор піднімає проблему смерті та безсмертя особистості (Хамітов, 2017, pp. 165–204).

Назіп Хамітов – автор метаантропологічної методології, яка досліджує проблему людини в буденному, граничному та метакраничному вимірах буття.

Для Н. Хамітова смерть та безсмертя – це «бінарна опозиція» (Хамітов, 2017, р. 175). «Смерть та безсмертя, – пише автор, – протистоять одна одній, знаходяться в опозиції, і в ту ж чергу, вони взаємопов'язані як Ерос та Танатос» (Хамітов, 2017, pp. 167–176). «Безсмертя проявляється, – вважає автор, – в людській креативності як одухотворенні еротичного та олюдненні соціалізації» (Хамітов, 2017, р. 177).

Смерть та безсмертя – феномени, які відображаються в тій чи іншій мірі як на рівні буденного, так і на рівні граничного й метакраничного вимірів існування (Хамітов, 2017). Аналізуючи філософські думки Н. Хамітова, можна прийти до висновку, що смерть проявляється в божевільні, а безсмертя людини проявляється в геніальності (Хамітов, 2017, р. 188).

На думку Н. Хамітова, «геніальність є найвищий прояв людської креативності – граничний сплеск творчих сил людини; це споріднює генія і божевільного. Геній і божевільний дуже схожі, проте є фундаментальна відмінність між ними: геній цікавить все людство, а божевільний – лише своїх психіатрів» (Хамітов, 2017, р. 188).

Можна посперечатися з автором і зробити висновок, що більшість геніїв божевільні і велика частина божевільних у тій чи іншій мірі геніальні (Lombroso, n.d.).

2. Світлана Крилова «Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність?» (монографія). Для С. Крилової «смерть є тією екзистенційною ситуацією, яка торкається життя кожної людини. Вона виступає абсолютно таємничою межею, за якою людське буття чекає щось трансцендентне. Для одних це трансцендентне є небуттям, знищенням особистості як самосвідомості та саморозвитку, для інших – принципово новим буттям, в яке особистість виходить після метаморфози. Перший погляд прийнято вважати матеріалістичним, другий – містико-ідеалістичним або теологічним. Однак попри всю несхожість цих поглядів, вони збігаються у тому, що смерть є принциповою граничною ситуацією, при наближенні до якої людське буття зазнає дивовижних змін» (Крилова, 1999). Для авторки феномен безсмертя має різні форми та прояви в людській

екзистенції. Це безсмертя через продовження роду, культурологічне, тілесне. Також безсмертя можливе через любов (Крилова, 1999).

3. Павло Нестеренко «Проблема смерті та безсмертя особистості: світоглядні й соціокультурні аспекти» (рукопис дисертації. УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023 р.). Дане дисертаційне дослідження є одним з найбільш глибоких та змістовних осягнень феноменів смерті та безсмертя в світогляді сучасної людини (П. О. Нестеренко, 2023).

Автор доводить, що критерієм початку особистісного буття є усвідомлення людиною власної неминучої смертності та тяжіння до безсмертя. Все людство має у своїй природі «третю силу» – потяг до безсмертя – Осіріс, який універсально впливає на світогляд та поведінку людини (П. О. Нестеренко, 2023).

Використовуючи методологію метаантропології, П. Нестеренко доводить, що «типи світогляду впливають на ставлення до смерті та безсмертя особистості. Так, людина з буденним світоглядом залежить від домінуючої у суспільстві світоглядної позиції, люди з особистісним світоглядом самостійно обирають світоглядну позицію щодо смерті й безсмертя заради повноти влади та/або творчої самореалізації, люди з філософським світоглядом налаштовані на ясність і аргументованість матеріалістичної, ідеалістичної та/або персоналістичної позиції – заради творчості й толерантної співтворчості з Іншим» (П. О. Нестеренко, 2023).

Дисертаційне дослідження П. Нестеренка може стати методологічним підходом для інших філософів при дослідженні проблеми смерті та безсмертя як в філософській антропології, так і в соціальній філософії.

4. Тамара Кушерець «Проблема смерті та безсмертя особистості в поемі «Катерина» Тараса Шевченка» (стаття). Дослідниця, використовуючи метаантропологічний підхід, доводить, що головна героїня Катерина – це людина буденного світогляду, і є представницею буденного буття (Кушерець, 2023).

Згідно з Т. Кушерець, проблема смерті та безсмертя в даній поемі Т. Шевченка полягає в тому, що під впливом несприятливих соціальних чинників Катерина помирає не просто фізично, вона кане в небуття та помирає як особистість (Кушерець, 2023).

5. Ольга Добродум «Проблема смерті та безсмертя на матеріалі твору О. Вайлда «День народження Інфанти» (стаття). Дослідниця доводить, що проблема смерті та безсмертя головних героїв міститься у їхньому особистісному світогляді. Двоф, Інфанта та Король – це персони граничного буття, «які не замислюються про власну смерть, але хочуть символічного безсмертя» (Dobrodum, 2023, р. 36).

Висновки. Отже, в сучасній українській філософії проблема смерті та безсмертя у працях українських дослідників у даній проблематиці (Н. Хамітов, С. Крилова, П. Нестеренко, Т. Кушерець та О. Добродум) має як спільне, так і відмінне.

Спільним є те, що всі дослідники для осмислення феноменів смерті та безсмертя в людському бутті застосовують методологічний підхід – метаантропологію Н. Хамітова. Отже, метаантропологія – це методологія сучасної української філософії, яка є плідною для аналізу та осмислення філософсько-антропологічних явищ (Хамітов, 2017).

Відмінними є галузі філософського знання при дослідженні смерті та безсмертя. Так, для Н. Хамітова та С. Крилової характерне осмислення зазначеної проблематики переважно в філософській антропології. Дослідник П. Нестеренко балансує та досліджує у своєму дисертаційному дослідженні проблему смерті та безсмертя як у філософській антропології, так і в соціальній філософії. Дослідниці Т. Кушерець і О. Добродум аналізують феномени смерті та безсмертя переважно в художній літературі, яка має свій філософський зміст.

Список використаних джерел:

1. Dobrodum, O. The problem of death and immortality in the material of O. Wilde's work "The Birthday of the Infanta". *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 48*. 2023. С. 32-37. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/48_2023/4.pdf (дата звернення: 06.09.2023).
2. Lombroso, C. *The Man of Genius*. London: Walter Scott, 1891.
3. Nesterenko, P. O. The problem of death and immortality in the teachings of H. Skovoroda in the context of modern Ukrainian philosophical anthropology. *Перспективи. Соціально-політичний журнал. № 3*. 2022. http://perspektyvy.pdpu.od.ua/3_2022/1.pdf (дата звернення: 25.06.2023).
4. Крилова, С. А. Безсмертя особистості: Ілюзія чи реальність? 1999.
5. Кушерець, Т. Проблема смерті та безсмертя особистості в поемі «Катерина» Тараса Шевченка. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 47*. 2023. С. 92-97. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/47_2023/11.pdf (дата звернення: 06.08.2023).
6. Нестеренко, П. Проблема смерті та безсмертя в деструктивних неорелігіях. *Knowledge. Education. Law. Management. № 4 (40)*. Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. 2021a. P. 55-62. <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/6685> (дата звернення: 25.11.2021).
7. Нестеренко, П. Проблема смерті та безсмертя особистості в історії філософії. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 37*. Видавничий дім «Гельветика». 2021b. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/37_2021/13.pdf (дата звернення: 27.10.2021).
8. Нестеренко, П. Проблема смерті та безсмертя особистості в науковому світогляді: Критерій початку особистісного буття. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management. № 7 (43), vol. 2*. Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. 2021. P. 41-49. <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7533> (дата звернення: 24.03.2023).
9. Нестеренко, П. Трансгуманізм та феномен кріоніки в контексті проблеми смерті та безсмертя особистості. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 42*. Видавничий дім «Гельветика». 2022a. С. 111-117. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/42_2022/14.pdf (дата звернення: 15.08.2022).

10. Нестеренко, П. Уявлення про смерть та безсмертя особистості у буденному, особистісному і філософському типах світогляду. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 41*. Видавничий дім «Гельветика». 2022b. С. 56-63. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/41_2022/8.pdf (дата звернення: 05.06.2023).
11. Нестеренко, П. О. Проблема смерті та безсмертя особистості: Світоглядні й соціокультурні аспекти. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. Український державний університет імені Михайла Драгоманова. 2023.
12. Нестеренко, П. О. Потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті. *Актуальні проблеми філософії та соціології (Національний університет «Одеська юридична академія»)*. Наукове фахове видання. Випуск 29. Видавничий дім «Гельветика». 2021b. http://apfs.nuoua.od.ua/archive/29_2021/6.pdf (дата звернення: 28.07.2021).
13. Нестеренко, П. О. Свобода у виборі смерті та безсмертя особистості: Контекст суїциду та евтаназії. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 4. 2021c. С. 39-52. http://perspektyvy.pdpu.od.ua/4_2021/6.pdf (дата звернення: 22.02.2022).
14. Нестеренко, П. О. Смерть та безсмертя особистості як світоглядна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 35*. 2021d. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/35_2021/13.pdf (дата звернення: 28.07.2021).
15. Нестеренко, П. О. Феномени гомосексуальності та андрогінності в контексті світоглядних проблем смерті та безсмертя. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 1. 2022. С. 11-22. http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2022/2.pdf (дата звернення: 09.10.2023).
16. Титаренко, О. Ю. Проблема смерті та безсмертя у повісті «Майська ніч, або Утоплена» М. Гоголя. *Наукове пізнання: Методологія та технологія*. 2 (52). 2023. С. 73-78. http://np.pdpu.od.ua/2_2023/10.pdf (дата звернення: 18.10.2023).
17. Хамітов, Н. В. Філософська антропологія: Актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. КНТ. 2017.

References:

1. Dobrodam, O. (2023). The problem of death and immortality in the material of O. Wilde's work "The Birthday of the Infanta". *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosof's'ko-politolohichni studiyi. Vypusk 48*. S. 32-37. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/47_2023/11.pdf [in English].
2. Lombroso, C. (1891). *The Man of Genius*. London: Walter Scott. [in English].
3. Nesterenko, P. O. (2022). The problem of death and immortality in the teachings of H. Skovoroda in the context of modern Ukrainian philosophical anthropology. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. № 3. Retrieved from http://perspektyvy.pdpu.od.ua/3_2022/1.pdf [in English].
4. Krylova, S. A. (1999). *Bezsmertya osobystosti: Ilyuziya chy real'nist'?* [Immortality of personality: Illusion or reality?]. [in Ukrainian].
5. Kusherets', T. (2023). Problema smerti ta bezsmertya osobystosti v poemi «Kateryna» Tarasa Shevchenko [The problem of death and immortality of the individual in the poem "Kateryna" by Taras Shevchenko]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosof's'ko-politolohichni studiyi. Vypusk 47*. S. 92-97. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/47_2023/11.pdf [in Ukrainian].
6. Nesterenko, P. (2021a). Problema smerti ta bezsmertya v destruktivnykh neorelihiyakh [The problem of death and immortality in destructive neo-religions]. *Knowledge. Education. Law. Management*. № 4 (40). Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. P. 55-62. Retrieved from <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/6685> [in Ukrainian].
7. Nesterenko, P. (2021b). Problema smerti ta bezsmertya osobystosti v istoriyi filosofiyi [The problem of death and immortality of the individual in the history of philosophy]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosof's'ko-politolohichni studiyi. Vypusk 37*. Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/37_2021/13.pdf [in Ukrainian].
8. Nesterenko, P. (2021). Problema smerti ta bezsmertya osobystosti v naukovomu svitohlyadi: Kryteriy pochatku osobystisnoho buttya [The problem of death and immortality of the individual in the scientific worldview: Criterion of the beginning of personal existence]. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management*. № 7 (43), vol. 2. Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. P. 41-49. Retrieved from <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/7533> [in Ukrainian].
9. Nesterenko, P. (2022a). Trans·humanizm ta fenomen kryptoniky v konteksti problemy smerti ta bezsmertya osobystosti [Transhumanism and the phenomenon of cryonics in the context of the problem of death and immortality of the individual]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosof's'ko-politolohichni studiyi. Vypusk 42*. Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». 2022a. S. 111-117. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/42_2022/14.pdf [in Ukrainian].
10. Nesterenko, P. (2022b). Uyavlennya pro smert' ta bezsmertya osobystosti u budennomu, osobystisnomu i filosof's'komu typakh svitohlyadu [Perceptions of the death and immortality of the individual in everyday, personal and philosophical types of worldview]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosof's'ko-politolohichni studiyi. Vypusk 41*. Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». 2022b. S. 56-63. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/41_2022/8.pdf [in Ukrainian].
11. Nesterenko, P. O. (2023). Problema smerti ta bezsmertya osobystosti: Svitohlyadni y sotsiokul'turni aspekty [The problem of death and immortality of personality: worldview and sociocultural aspects]. *Kvalifikatsiyna naukova pratsya na pravakh rukopysu. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora filosofiyi za spetsial'nistyuu 033 Filosofohiya. Ukrayins'kyu derzhavnyy universytet imeni Mykhayla Drahomanova*. [in Ukrainian].
12. Nesterenko, P. O. (2021b). Potyah do bezsmertya Osiris u lyuds'komu butti [Drive to Immortality Osiris in Human Being]. *Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiolohiyi (Natsional'nyy universytet «Odes'ka yurydychna akademiya»)*. *Naukove fakhove vydannya. Vypusk 29*. Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». Retrieved from http://apfs.nuoua.od.ua/archive/29_2021/6.pdf [in Ukrainian].

13. Nesterenko, P. O. (2021c). Svoboda u vybori smerti ta bezsmertya osobystosti: Kontekst suyitsydu ta evtanazyi [Freedom in the choice of death and immortality of the individual: The context of suicide and euthanasia]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. № 4. S. 39-52. Retrieved from http://perspektyvy.pdpu.od.ua/4_2021/6.pdf [in Ukrainian].
14. Nesterenko, P. O. (2021d). Smert' ta bezsmertya osobystosti yak svitohlyadna problema [Death and immortality of the individual as a worldview problem]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosof's'ko-politohichni studiyi. Vypusk 35*. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/35_2021/13.pdf [in Ukrainian].
15. Nesterenko, P. O. (2022). Fenomeny homoseksual'nosti ta androhinnosti v konteksti svitohlyadnykh problem smerti ta bezsmertya [Phenomena of homosexuality and androgyny in the context of worldview problems of death and immortality]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. № 1. 2022. S. 11-22. Retrieved from http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2022/2.pdf [in Ukrainian].
16. Tytarenko, O. Yu. (2023). Problema smerti ta bezsmertya u povisti «Mays'ka nich, abo Utoplenu» M. Hoholya [The problem of death and immortality in the story "May Night, or Drowned" by M. Gogol]. *Naukove piznannya: Metodolohiya ta tekhnolohiya*. 2 (52). S. 73-78. Retrieved from http://np.pdpu.od.ua/2_2023/10.pdf [in Ukrainian].
17. Khamitov, N. V. (2017). Filozofs'ka antropolohiya: Aktual'ni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu [Philosophical anthropology: Actual problems. From theoretical to practical turn]. KNT. [in Ukrainian].